

GRZEGORZ ĆWIKLIŃSKI*

Miejsca święte a współczesna sztuka sakralna. Problem właściwej organizacji przestrzeni kultu liturgicznego w ustawodawstwie kościelnym po Soborze Watykańskim II

Prawodawstwo kościelne odnowione po Soborze Watykańskim II obficie posiłkuje się doświadczeniem wielowiekowego mecenatu Kościoła nad sztuką sakralną, formułując normy dotyczące organizacji miejsc kultu liturgicznego. Nie uznając żadnego stylu w sztuce za własny, Kościół dopuszcza współczesne koncepcje artystów oraz rozwiązania architektoniczne w procesie powstawania obiektów sakralnych, które Kodeks Prawa Kanonicznego Jana Pawła II nazywa *miejscami świętymi*¹.

W artykule zostanie pokrótce przedstawiony zamysł ustawodawcy kościelnego, wyrażony w przepisach prawnych dotyczących powstawania i urządzania przestrzeni sakralnej, a także zostaną wskazane instytucje Kościoła kompetentne do zarządzania powyższą materią. Zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytanie: jaki jest zakres autonomii artysty-architekta w pracy nad projektowaniem obiektów kultu?

1. Przestrzeń sakralna w dawnym prawie kościelnym

Podstawę dla teologicznej i prawnej definicji przestrzeni sakralnej stanowi relacja o zbliżającym się święcie Paschy zamieszczona w 22. rozdziale Ewangelii według św. Łukasza². Autor tej perykopy przytacza okoliczności towarzyszące przygotowaniom do uroczystego posiłku, ostatniego przed śmiercią Jezusa, który pragnął spożyć ze swoimi uczniami. Apostołowie Piotr i Jan otrzymują polecenie, aby odnaleźć w Jerozolimie gospodarza, który w swoim domu

---

* Grzegorz Ćwikliński – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0456-7747>; e-mail: grzegorz.cwiklinski@uwm.edu.pl

¹ Por. Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, nr 123, (dalej: KL).

² Por. *Nowe Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z 2002 r.*, nr 1, (dalej: OWMR).

udostępni *dużą salę usłaną dywanami* (por. Łk 22, 12). W tym miejscu, zgodnie z wolą Chrystusa, odbyła się Ostatnia Wieczerza, w czasie której Kościół otrzymał sakrament Eucharystii. Wieczernik stał się pierwszą przestrzenią dla celebracji Mszy świętej, pierwowzorem dla późniejszych kościołów i kaplic.

Przestrzenią sakralną najogólniej można zatem nazwać miejsce, w którym Kościół sprawuje kult liturgiczny i inne święte obrzędy. Zawiera się ono w określonym budynku, który musi zostać odpowiednio zorganizowany. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa, do momentu wydania przez cesarza Konstantyna w 313 r. tzw. edyktu mediolańskiego, funkcję tę pełniły domy prywatne³. Zgromadzenia wiernych odbywały się potajemnie z powodu trwających w Imperium Rzymskim prześladowań wyznawców Chrystusa. Kiedy chrześcijaństwo stało się religią pełnoprawną, nastąpił rozwój architektury sakralnej⁴. Powstawały budowle, których wyłącznym przeznaczeniem była funkcja miejsca sprawowania kultu. W tym celu adaptowano różne obiekty użyteczności publicznej. Pod koniec IV w., w sposób charakterystyczny dla każdego z wyodrębniających się obrządków Kościoła, właściwy sobie kształt zaczął przybierać ryt liturgiczny. Obserwacja planu architektonicznego pierwszych bazylik rzymskich pozwala wnioskować, że Msza święta była sprawowana *versus populum*. Znajdujący się w nawie ołtarz był umieszczony przed wyniesionym chórem, w którym zasiadał biskup, otoczony duchowieństwem. Miejsce dla kleru znajdowało się w zagłębieniu półkolistej absydy⁵. W tym okresie ustaliła się także praktyka, że Najświętszą Ofiarę należy celebrować w kościołach (*ecclesia*) oraz kaplicach (*oratorium*). Od VI w. czyniono rozróżnienie pomiędzy nimi oraz dodatkowo wprowadzono podział na kaplice publiczne i prywatne⁶.

Karol Wielki przeprowadził unifikację w prawodawstwie liturgicznym, która wywarła wpływ na Kościół w całej Europie. Na obszarze swojego cesarstwa, poprzez wydane akty prawne, wprowadził liturgię rzymską. Posłużył mu do tego *Sakramentarz rzymski*, wypożyczony od papieża Hadriana, który propagował na terenach sobie podległych⁷. Skutkowało to jednolitym kształtem budowli sakralnych, dostosowanych do norm zawartych w księgach liturgicz-

³ Cesarz Konstantyn wydzielił w swoim pałacu miejsce przeznaczone na świątynię. Wyruszając na wojnę zabierał ze sobą specjalnie do tego przygotowany namiot-kaplicę. Por. *Historia Kościoła*, tłum. S. Kozikowski, Warszawa 1989, s. 67.

⁴ Specjalne budowle przeznaczone dla sprawowania w nich kultu liturgicznego zaczęły powstawać na Wschodzie już pod koniec II w. Na Zachodzie rozwój budownictwa sakralnego przypada na początek IV w., na co niewątpliwie wpływ ma edykt cesarza Konstantyna. Por. Z. Janczewski, *Sprawowanie Eucharystii poza miejscem świętym*, „Prawo kanoniczne” 52(2009), nr 3-4, s. 289.

⁵ Por. H. I. Marrou, J. Daniélou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, Warszawa 1986, s. 237.

⁶ Por. M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia według Kodeksu Prawa Kanonicznego Jana Pawła II*, Kielce 1997, s. 292.

⁷ Por. J. Nowak, *Prawo w służbie wydarzeń zbawczych. Zarys prawodawstwa liturgicznego*, Poznań 2004, s. 36.

nych. W ten sposób wyklarował się styl romański, który wyparł koncepcję bazylikową⁸.

Do ujednoczenia i scentralizowania kultu dążył także papież Grzegorz VII. W Hiszpanii wprowadził on zakaz celebrowania w obrządku mozarabskim, nakazując zastąpienie go rzymskim⁹. Ustawodawstwo liturgiczne jego pontyfikatu funkcjonowało niezmiennie aż do Soboru Trydenckiego. W architekturze był to okres rozkwitu i niepodzielnego panowania stylu gotyckiego, który wspaniale rozwinął symbolikę budowli kościelnej¹⁰.

Sobór Trydencki podjął próbę ostatecznego zdefiniowania przestrzeni właściwej dla sprawowania Eucharystii. Wydano dekret, który zabraniał biskupom udzielania zgody na celebrowanie Mszy świętej przez kapłanów zakonnych i diecezjalnych w prywatnych domach oraz w każdym innym miejscu znajdującym się poza kościołem lub kaplicą. Ponadto miejsca te musiały zostać prawnie przeznaczone do kultu oraz być poświęcone¹¹. Zalecenie to nie stanowiło w prawodawstwie liturgicznym *novum*, ale potwierdzało wcześniejsze przepisy partykularne, które wykładnia soborowa rozszerzyła na cały Kościół¹².

Na kształt przestrzeni liturgicznej, o której mówił ustawodawca, wpływ miały także inne czynniki dominujące kierunki w architekturze, ponieważ XVI w. to czas panowania stylu renesansowego, który obficie czerpał ze spuścizny antycznej Grecji i Rzymu. Pod koniec stulecia został on wyparty przez nasycony przepychem barok, który u schyłku XVIII w. rozwinął się w rokoko. Po okresie bogactwa ozdób i detali, powrócono do prostych i jasnych kształtów budowli kościelnych, których propagatorem był klasycyzm i neoklasycyzm¹³.

2. Miejsca święte w prawie kodeksowym

Przepisy kanoniczne dotyczące przestrzeni sakralnej były dotychczas zawarte przede wszystkim w księgach liturgicznych oraz dokumentach wydawanych przez Stolicę Apostolską w oparciu o wskazania soborów powszechnych. Normy ustanowione podczas Soboru Trydenckiego w perspektywie kolejnych czterech stuleci okazały się bardzo trwałe, gdyż obowiązywały, systematycznie uzupełniane przez Stolicę Apostolską, aż do momentu wydania w 1970 r. Mszału rzymskiego papieża Pawła VI¹⁴. Początek XX w. przyniósł w Kościele

⁸ Por. B. Nadolski, *Liturgika fundamentalna*, t. 1, Poznań 1989, s. 147.

⁹ Por. S. Cichy, *Nowy Mszał hiszpańsko-mozarabski*, „Collectanea Theologica” 3(1990), s. 120-121.

¹⁰ Por. R. Walczak, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej. Przewodnik po współczesnej architekturze wnętrz sakralnych według soborowych dokumentów Kościoła i aktualnego prawa kościelnego*, Poznań 2005, s. 21-22.

¹¹ Por. Sobór Trydencki, Sesja XXII, *Decretum de observandis et vitandis in celebratione missarum Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, nr 713, w: *Dekrety Soborów powszechnych*, t. 4., red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 648-649.

¹² Por. M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia...*, dz. cyt., s. 293-294.

¹³ Por. B. Nadolski, *Liturgika...*, dz. cyt., s. 147.

¹⁴ Por. tamże.

nowe rozwiązania. Przystąpiono do realizacji, planowanej od pół wieku, gruntownej reformy prawodawstwa. Przepisy dotyczące miejsc świętych zostały zamieszczone w Kodeksach Prawa Kanonicznego z 1917 i 1983 r.

2.1. Przestrzeń sakralna w Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1917 r.

W pierwszym Kodeksie Prawa Kanonicznego, promulgowanym przez papieża Benedykta XV, ustawodawca postanowił zamieścić normy dotyczące sprawowania kultu liturgicznego¹⁵. Jego zasadnicza nowość polegała na tym, że był skonstruowany na wzór nowoczesnych kodeksów państwowych. Ustalenie miejsc, które powyższy kodeks dopuszczał do sprawowania świętych obrzędów jest potrzebne, aby zrozumieć późniejsze interpretacje, wprowadzone przez Kodeks Prawa Kanonicznego Jana Pawła II.

Ustawa z 1917 r. przewidywała legalność celebracji na ołtarzach konsekrowanych, ołtarzach poświęconych, w kościołach i kaplicach publicznych konsekrowanych (posiadających przynajmniej jeden ołtarz stały), kościołach i kaplicach publicznie poświęconych, kaplicach półpublicznych oraz kaplicach prywatnych¹⁶.

Sobór Watykański II podjął się refleksji nad celebracją Misterium Chrystusowego dokonującego się w liturgii. W Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* wyłożył naukę o sprawowaniu sakramentów oraz innych świętych obrzędów. Szczególne miejsce w tym dokumencie zajmuje Najświętsza Eucharystia, ponieważ jest w niej obecny sam Chrystus, podczas „gdy w innych sakramentach zawarta jest moc łaski [Pana]”¹⁷. Sobór nie sformułował jednak żadnych wytycznych, co do kształtowania przestrzeni celebracji. M. Pastuszko wyjaśnia, że stanowisko Ojców Soborowych w tej kwestii było oczywiste – za jedynie stosowne uważali miejsce święte – a więc ustanowione przez właściwego ordynariusza i pobłogosławione¹⁸.

2.2. Przestrzeń liturgiczna w Kodeksie Prawa Kanonicznego Jana Pawła II

Zmiany, które dokonały się w sposobie funkcjonowania społeczeństw, a także nauczanie Soboru Watykańskiego II, stały się bezpośrednią przyczyną odnowy kościelnego prawodawstwa kodeksowego. W promulgowanym przez Jana Pawła II w 1983 r. Kodeksie Prawa Kanonicznego wyłączono przepisy dotyczące sposobu sprawowania liturgii, gdyż ustawodawca postanowił, że normy liturgiczne nie będą regulowane tym kodeksem. Dlatego przeniesiono je do Ogólnego wprowadzeniu do Mszału rzymskiego oraz umieszczono w poszczególnych posoborowych instrukcjach wykonawczych.

¹⁵ Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1, *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2002, s. 98-103.

¹⁶ Por. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, kan. 822 i 823.

¹⁷ KL, nr 2; por. M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia...*, dz. cyt., s. 295.

¹⁸ Por. tamże.

Księga IV Kodeksu w części III podaje normy stanowiące o organizacji przestrzeni sakralnej, gdyż czynność ta przynależy do jurysdykcji biskupa diecezjalnego na podległym mu terytorium, a także zrównanym mu przełożonym, sprawującym władzę zwyczajną i własną nad wspólnotami wiernych, które są zrównane z diecezją¹⁹. Kan. 1205 podaje następującą definicję: „Miejscami świętymi są te, które przez poświęcenie lub pobłogosławienie, dokonane według przepisów ksiąg liturgicznych, przeznaczają się do kultu Bożego lub na grzebanie wiernych”. O świętości danego miejsca decydują dwa czynniki:

- kompetentna władza dokonała przeznaczenia miejsca dla kultu lub pochówku zmarłych,
- nastąpiło liturgiczne poświęcenie lub pobłogosławienie wspomnianego miejsca²⁰.

Od tej pory służy ono sprawowaniu i szerzeniu kultu, a użycie go do celów niereligijnych (np. koncertów), nie godzących w jego święty charakter, może mieć miejsce wyłącznie tymczasowo i za zgodą Ordynariusza (por. kan. 1210).

Kodeks wymienia pięć przestrzeni, które definiuje jako *miejsca święte*. Jako pierwsze podaje normy dotyczące kościołów (kan. 1214-1222). Są one „budowlami świętymi przeznaczonymi do kultu Bożego, do których wierni mają prawo wstępu w celu wykonywania w nich kultu, zwłaszcza publicznego”²¹. Cały kościół służy liturgii, a więc nie można wprowadzać w nim podziału na część przewidzianą dla celebracji i drugą dla zgromadzenia. Jest domem Ludu Bożego, wspólnoty wiernych, mistycznego Ciała Chrystusa, pośród którego trwa Stwórca²². Jego układ architektoniczny powinien wyrażać jedność celebrujących, a także świętość sprawowanego Misterium²³. Każdy wierny ma prawo wstępu do kościołów w celu modlitwy prywatnej, a przede wszystkim dla uczestnictwa w liturgii.

Z przeznaczeniem dla pożytku wspólnot lub grup wiernych erylują się kaplice²⁴. Ordynariusz ma prawo ustanowić miejsce sprawowania kultu, do którego wstęp bez zgody kompetentnego przełożonego, mają wyłącznie przynależący do gremium, dla którego zostało ono przeznaczone. Nie musi być,

¹⁹ Por. Uniwersytet Nawarry w Pampelunie, Wydział Prawa Kanonicznego, Instytut Martín de Azpilcueta, *Codex Iuris Canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz. Powszechnie i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego*, red. P. Majer, Kraków 2011, s. 899, (dalej: KH).

²⁰ Por. tamże, s. 898.

²¹ *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*. Kodeks Prawa Kanonicznego przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 2008, kan. 1214, (dalej: KPK).

²² Por. B. Nadolski, *Leksykon symboli liturgicznych. Per visibilia ad invisibilia*, Kraków 2010, s. 265

²³ Por. OWMR, nr 294; T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 2, *Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 2010, s. 412; M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia...*, dz. cyt., s. 297.

²⁴ Por. Kan. 1223 KPK.

w odróżnieniu od kościoła, osobną budowlą²⁵. Można w nim sprawować wszystkie czynności święte, jeżeli nie występują przeciwne temu przepisy liturgiczne i zarządzenia ordynariusza miejsca²⁶. W kan. 1226 występuje ponadto pojęcie kaplicy prywatnej, którą ustanawia się dla jednej lub kilku określonych osób fizycznych²⁷. Najczęściej są one spotykane w pałacach biskupich²⁸.

Osobnym miejscem świętym, które wymienia Kodeks jest sanktuarium. Napływ wiernych, którzy pielgrzymują do danego miejsca za zgodą właściwego Ordynariusza, motywowani szczególną pobożnością, charakteryzuje kościoły i miejsca święte, będące nimi w rozumieniu kan. 1205, które ustanawia się sanktuariami²⁹. Należy w nich zapewnić warunki dla ożywienia życia sakramentalnego wiernych oraz rozwijać zatwierdzone formy pobożności ludowej³⁰.

Kolejnych pięć kanonów (1235-1239) ustawodawca poświęca ołtarzom. Są one miejscem świętym w ścisłym tego słowa znaczeniu, ponieważ jest na nich sprawowana Ofiara eucharystyczna, a same symbolizują Chrystusa, co jasno wyraża ich centralne umieszczenie w przestrzeni kościoła³¹. Kodeks rozróżnia dwa rodzaje ołtarzy: stały i przenośny. Pierwszy jest na stałe przytwierdzony do posadzki i nie może być przenoszony czy przesuwany. Tak zbudowany ołtarz powinien znajdować się w każdym kościele. W innych miejscach, w których sprawuje się Eucharystię można ustawić ołtarz stały lub mobilny³². Jest on miejscem całkowicie wyłączonym z użytku świeckiego, niezwiązanego z kultem Bożym. Nie można pod nim umieszczać zwłok. Postępowanie niezgodne z kan. 1239 § 1 i § 2 wyklucza taki ołtarz z celebrowania na nim Mszy świętej.

Do miejsc świętych ustawodawca zalicza także cmentarze (kan. 1240-1243). Są one przeznaczone do pochówku wiernych. Kodeks nie definiuje tego miejsca, ale wymienia, gdzie może odbywać się grzebanie zmarłych. Rozróżnia się cmentarze kościelne, stanowiące własność Kościoła i cmentarze komunalne. Pochówek wiernych może mieć miejsce w osobnej kwaterze, należycie pobłogosławionej, na cmentarzu świeckim³³.

Zamysł dotyczący miejsc stanowiących przestrzeń dla uobecniania się *sacrum*, świętego Misterium Kościoła, wyrażony przez ustawodawcę w Ko-

²⁵ Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne...*, dz. cyt., t. 2, s. 418; Z. Janczewski, *Sprawowanie Eucharystii...*, dz. cyt., s. 287.

²⁶ Por. kan. 1225 KPK; KH, s. 911.

²⁷ Por. kan. 1226 KPK.

²⁸ Por. kan. 1227 KPK.

²⁹ Por. kan. 1230 KPK.

³⁰ Por. kan. 1233 KPK; Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, nr 261-287.

³¹ Por. J. Krukowski, *Miejsca i czasy święte*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III/2, red. A. Fabiś, Poznań 2010, s. 454; *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, Katowice 2009, r IV, nr 1-5.

³² Por. kan. 1235 § 2 KPK.

³³ Por. kan. 1240 § 1 KPK.

deksie Prawa Kanonicznego z 1983 r., bezpośrednio oddziałuje na normy stanowione po promulgacji Kodeksu. Późniejsze przepisy dotyczące miejsc świętych podają księgi liturgiczne: *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza* z 1979 r. oraz *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* z 2002 r. Są one realizacją postulatów Soboru Watykańskiego II zawartych w Konstytucji *Sacrosanctum Concilium* oraz owocem wiekowej tradycji liturgicznej Kościoła łacińskiego³⁴.

3. Organizowanie przestrzeni sakralnej

Prawo kanoniczne normuje prawidłowy przebieg procesu powstawania miejsc świętych oraz wskazuje kompetentne do ustanawiania i zarządzania powyższymi instytucje Kościoła.

3.1. Erygowanie kościołów i kaplic

Szczególne miejsce wśród wszystkich obiektów sakralnych zajmują kościoły i kaplice, ponieważ lokalna wspólnota gromadzi się w nich na sprawowanie Eucharystii. Ustawodawca kodeksowy w kan. 1215 § 1 postanawia, że „na budowę kościoła konieczne jest wyraźne zezwolenie biskupa diecezjalnego wydane na piśmie”. Zgodnie z kan. 134 § 3 decyzję taką może wydać wikariusz generalny lub biskupi, jeżeli otrzyma w tej sprawie specjalne zlecenie. W okolicznościach przedłużającego się wakatu diecezji, na mocy uprawnień nadanych przez Stolicę Apostolską, decydować może administrator diecezji³⁵. We wszystkich przypadkach kan. 1215 § 2 przed wydaniem stosownego zezwolenia nakazuje zapoznanie się z opinią rady kapłańskiej i rektorów sąsiednich kościołów. Warunkiem dla wyrażenia zgody jest dobro wiernych oraz przekonanie, że na wybudowanie świątyni i sprawowanie w niej kultu nie zabraknie koniecznych funduszy³⁶.

Wydane przez biskupa diecezjalnego zezwolenia dotyczące założenia na terenie podlegającym jego jurysdykcji domu zakonnego, nie znosi konieczności uzyskania osobnego pozwolenia na wzniesienie w tym miejscu kościoła³⁷. Oznacza to, że w przypadkach dotyczących instytutów kleryckich, zezwolenie na mocy kan. 611 nr 3 obejmuje prawo do posiadania własnego kościoła, ale na jego wybudowanie w ściśle określonym miejscu, w myśl kan. 1215 § 3 niezbędna jest zgoda biskupa diecezjalnego.

Pozwolenie na budowę kościoła musi być przez biskupa wyrażone na piśmie. W przypadku otrzymania zgody ustnie lub w sposób milczący, z racji braku formy obowiązującej, przystąpienie do budowy jest złamaniem prawa³⁸.

³⁴ Por. OWMR, nr 1, 6-9.

³⁵ Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne...*, dz. cyt., t. 2, s. 413; J. Krukowski, *Miejsca i czasy święte...*, dz. cyt., s. 437.

³⁶ Por. kan. 1215 § 2 KPK.

³⁷ Por. kan. 1215 § 3 KPK.

³⁸ Por. kan. 1215 § 1 KPK; J. Krukowski, *Miejsca i czasy święte...*, dz. cyt., s. 438.

W przypadku erygowania kaplicy ustawodawca wymaga, aby wydanie przez biskupa stosownego w tym celu zezwolenia poprzedziła wizyta w miejscu, które ma być na nią przeznaczone, w celu określenia jego przydatności. Ordynariusz miejsca powinien obejrzeć obiekt samodzielnie lub też delegować w tym celu inną osobę. Należy ocenić czy miejsce jest odpowiednio urządzone, to znaczy zbadać czy jego charakter nie godzi w świętość sprawowanego kultu, dla którego jest ustanawiane³⁹.

3.2. Kompetencje diecezjalnej Komisji ds. liturgii oraz sztuki sakralnej

Po uzyskaniu wydanego przez biskupa diecezjalnego pozwolenia na budowę kościoła kapłan, któremu powierzono nad nim pieczę (proboszcz, rektor, właściwy przełożony domu zakonnego lub stowarzyszenia życia apostołskiego, którym zezwolono na wzniesienie własnej świątyni), powinien postarać się o rozpoczęcie prac, w oparciu o projekt przygotowany przez kompetentnego architekta, który dla otrzymania powyższego zezwolenia został przedłożony ordynariuszowi. Szczegółów procesu, którego celem jest wyłonienie odpowiedniej koncepcji, nie normują kościelne ustawy o zasięgu powszechnym. Kan. 1216 podaje ogólną zasadę, że przystępując do budowy lub remontu kościołów należy zasięgnąć opinii biegłych, aby prace postępowały zgodnie z przepisami liturgicznymi oraz odpowiadały wymogom sztuki sakralnej.

Konstytucja *Sacrosanctum Concilium* zaleca utworzenie w każdej diecezji Komisji Liturgicznej i Komisji Sztuki Kościelnej⁴⁰. Są one organami, w których skład wchodzi osoby kompetentne w powyższym zakresie, mające na celu wspieranie biskupa w trosce o piękno i poprawność sprawowanych obrzędów liturgicznych. Zgodnie z miejscowym zwyczajem, ordynariusz może skierować projekt architektoniczny kościoła do oceny specjalistów właściwej komisji, aby wykluczyć możliwość powstania obiektu nieprzystosowanego do celebrowania w nim kultu, a także wątpliwej wartości artystycznej⁴¹. Decyzje wydawane przez powyższą komisję mają na celu zapobieżenie zjawisku kiczu religijnego już na etapie rozpoznania projektu architektonicznego świątyni.

3.3. Zasady wynikające z liturgicznej funkcji projektowanej przestrzeni

Na uzyskanie aprobaty biskupa dla danej koncepcji architektonicznej ma wpływ jej zgodność z wymaganiami ściśle dotyczącymi sposobu sprawowania kultu. Sobór Watykański II, podejmując się odnowy liturgii, wyraził szereg postulatów, które domagają się realizacji w procesie organizowania przestrzeni dla świętych obrzędów. Szczególny akcent położył on na przywrócenie wspólnotowego wymiaru celebracji Eucharystii. Wnętrze sakralne musi zatem służyć „osiągnięciu czynnego uczestnictwa wiernych”, sprzyjając zarazem ożywieniu

³⁹ Por. kan. 1224 KPK.

⁴⁰ Por. KL, nr 44-46.

⁴¹ Por. tamże, nr 126.

ich pobożności⁴². Przy wznoszeniu świątyń, istotnym wskazaniem jest, że mają one „ułatwiać wykonywanie czynności liturgicznych”⁴³.

Przestrzeń sakralna musi zostać wyposażona w niezbędne do celebracji elementy. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* poleca wyodrębnić z wnętrza kościoła prezbiterium, w którym podczas liturgii zajmują miejsca kapłani, diakoni oraz usługujący. Jego szczególną funkcję podkreśla podwyższenie, na jakim ma być zbudowane, a także forma i wystrój. Powinno ono posiadać takie rozmiary, aby umożliwić swobodne sprawowanie liturgii w sposób widoczny dla zgromadzonych wiernych⁴⁴.

W centralnym miejscu prezbiterium należy umieścić ołtarz, na którym będzie sprawowany Najświętszy Sakrament. Powinien on być usytuowany w oddaleniu od ściany, aby umożliwić celebransowi sprawowanie liturgii *versus populum*, a także obejście go dookoła. Zaleca się, aby w nowo budowanych kościołach znajdował się tylko jeden ołtarz, stały i poświęcony, symbolizujący „jednego Chrystusa i jedną Eucharystię Kościoła”, na którym będzie skupiała się uwaga wiernych⁴⁵. Do wykonania jego mensy Mszał nakazuje użycie kamienia naturalnego, natomiast do budowy fundamentów oraz elementów podtrzymujących mensę – innych materiałów odznaczających się trwałością oraz godnością⁴⁶. Dokument podaje, jak postępować w przypadku kościołów, w których jest już zbudowany ołtarz posiadający wysoką wartość artystyczną, ale nie przystosowany do sprawowania liturgii według zaleceń posoborowych. W tej sytuacji powinno się postarać o inny ołtarz, który będzie stałe przytwierdzony do posadzki, pełniący od momentu jego poświęcenia funkcję ołtarza głównego, przy którym sprawowana będzie wyłącznie liturgia⁴⁷. Prawo to dotyczy szczególnie kościołów zabytkowych, zbudowanych zgodnie z wymaganiami Soboru Trydenckiego, w których ołtarze wraz z nastawami są nierzadko dziełami sztuki. Konstytucja o liturgii świętej w nr 126 wyraźnie zobowiązuje ordynariusz, aby dbali o cenne zabytki sakralne, będące „ozdobą domu Bożego”. Zaleca się jednak, aby w sprawowaniu kultu nie eksponować dawnych ołtarzy, szczególnie poprzez ich nadmierne przyozdabianie⁴⁸.

W kościele należy także umieścić ambonę, z której wykonuje się czytania liturgiczne, psalm responsoryjny, Exsultet, głosi homilie, a także podaje intencje modlitwy powszechnej. Kongregacja podaje, że powinna być to ambona stała, a nie mobilny pulpit. Słowo Boże jest proklamowane w zgromadzeniu liturgicznym w sposób uroczysty. Domaga się więc odpowiednio przystosowa-

⁴² Tamże, nr 122 i nr 124.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Por. OWMR, nr 295.

⁴⁵ Tamże, nr 303 i nr 299.

⁴⁶ Por. tamże, nr 301. W powyższym numerze dokument podaje również, że „za zgodą Konferencji Episkopatu [do budowy mensy ołtarza] można [...] użyć innego materiału wartościowego, trwałego i odpowiednio obrobionego”.

⁴⁷ Por. OWMR, nr 303.

⁴⁸ Tamże.

nego w tym celu miejsca. Osoba pełniąca służbę słowa powinna być z niego dobrze widziana i słyszana⁴⁹. Zapis ten sprzeciwia się praktyce ustawiania w kościołach prowizorycznych pulpity o wątpliwej wartości artystycznej, które w żaden sposób nie odzwierciedlają godności słowa Bożego.

Szczególne miejsce pośród sprawujących liturgię zajmuje celebrans. Jego funkcję powinno uwydatniać miejsce, z którego kieruje modlitwą. Sedillę, czyli krzesło przewodniczącego celebracji, należy, według *Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego*, umieścić u zwieńczenia prezbiterium w taki sposób, aby kapłan był zwrócony w kierunku ludu, a łączność pomiędzy nim a wiernymi nie była zakłócona⁵⁰. W sytuacji remontu lub ponownej adaptacji do celów liturgicznych kościoła, w którym za ołtarzem znajduje się tabernakulum, należy poszukać innego rozwiązania, które będzie właściwie wyrażać charakter posługi celebransa. Krzesło, które ma pełnić rolę miejsca przewodniczenia, powinno być wykonane w sposób odpowiadający artystycznej koncepcji wnętrza. Nie można go jednak przesadnie zdobić, aby uniknąć wszelkiego podobieństwa do tronu⁵¹.

Gromadząca się w kościele wspólnota wiernych powinna zajmować przygotowane dla niej miejsce. Zwyczajowo umieszcza się w tym celu ławki i krzesła, aby przeżywanie modlitwy odbywało się w wygodnych warunkach, odpowiadających współczesnym potrzebom, a także umożliwiających skupienie. Lud powinien bez przeszkód widzieć i słyszeć akcję liturgiczną mającą miejsce przy ołtarzu. Istotne jest takie pomyślenie miejsca przeznaczonego dla wiernych, aby mogli oni nieskrępowanie wykonywać właściwe poszczególnym momentom Mszy świętej gesty oraz swobodnie podejść do szafarza udzielającego Komunii świętej⁵².

Specjalną funkcję w zgromadzeniu liturgicznym pełni zespół muzyczny, którego zadaniem jest prowadzenie śpiewu w czasie sprawowania świętych obrzędów. Chór powinien być zbudowany w takim miejscu świątyni, aby umożliwić dobrą słyszalność śpiewających, a im samym sakramentalne uczestnictwo w Eucharystii⁵³. Kryterium właściwego funkcjonowania należy stosować także przy budowie organów oraz instalacji pozostałych instrumentów muzycznych, których można używać podczas liturgii⁵⁴.

W przestrzeni kościoła należy wydzielić miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu. Puszki lub inne naczynia, w których umieszcza się dla potrzeb wiernych konsekrowane hostie powinny być zamknięte w tabernakulum – tylko jednym w danym kościele lub kaplicy⁵⁵. Tabernakulum powinno

⁴⁹ Por. tamże, nr 309.

⁵⁰ Por. tamże, nr 310.

⁵¹ Por. tamże.

⁵² Por. tamże, nr 293 i nr 311.

⁵³ Por. tamże, nr 312.

⁵⁴ Por. tamże, nr 313.

⁵⁵ Por. tamże, kan. 938 § 1 i kan. 939 KPK.

być odpowiednio zabezpieczone, aby umieszczona w nim Najświętsza Eucharystia nie została sprofanowana⁵⁶. Należy wykonać je z solidnych, nieprzezroczystych materiałów i na stałe przytwierdzić do ściany lub podstawy, na której jest umieszczona. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* zaleca, aby znajdowało się w odpowiednio godnej i przyozdobionej części kościoła. Dokument dopuszcza dwa rozwiązania, dotyczące jego umieszczenia:

- w przestrzeni prezbiterium, ale poza ołtarzem,
- w kaplicy połączonej z kościołem, widocznej dla wiernych, w której są zapewnione odpowiednie warunki do prywatnej adoracji oraz modlitwy⁵⁷.

Dla oznaczenia świętej obecności Chrystusa, przy tabernakulum, w którym przechowuje się Eucharystię, powinna płonąć tzw. wieczna lampka⁵⁸.

Przy urządzaniu wnętrza sakralnych poleca się zachowanie wielowiekowej tradycji zawieszania na ścianach kościołów i kaplic obrazów Jezusa Chrystusa, Jego Najświętszej Matki oraz świętych. Należy w tym jednak zachować umiar, aby uwaga wiernych uczestniczących w świętych obrzędach nie ulegała rozproszeniu⁵⁹. Wizerunki powinny ponadto odznaczać się szlachetnością wykonania, ponieważ są zapowiedzią udziału w społeczności zbawionych⁶⁰.

Elementy tworzące przestrzeń kościoła mają, każdy z osobna, własne zadanie i służą sprawowaniu poszczególnych czynności liturgicznych. Ich charakter musi odpowiadać godności Chrystusowego Misterium. Zadaniem projektujących jest, aby pomimo swojej odrębności, tworzyły one harmonię, gdyż jedność wnętrza symbolizuje złączoną w modlitwie wspólnotę Kościoła⁶¹.

4. Autonomia koncepcji architekta w pracy nad projektem kościoła

Przystąpienie do budowy kościoła musi zostać poprzedzone przygotowaniem przez kompetentnego architekta odpowiedniego projektu. Zgodnie z kan. 1215 § 2 powinien on uwzględniać potrzeby zainteresowanej wzniesieniem świątyni wspólnoty (np. liczebność wiernych), a także wziąć pod uwagę jej możliwości finansowe. Prawo kanoniczne nie podaje szczegółów, co do kształtu budowanych kościołów, ani sposobu ich wykończenia. Konstytucja o liturgii świętej umożliwia architektowi stworzenie koncepcji czerpiącej z różnych nurtów sztuki oraz doświadczeń lokalnych artystów. Podkreśla, że Kościół nigdy nie narzucał żadnego stylu jako uprzywilejowanego ani też nie uważał jakiegokolwiek za własny⁶². Można więc otworzyć się na twórczość współczesną,

⁵⁶ Por. kan. 938 § 3 KPK.

⁵⁷ Por. OWMR, nr 315.

⁵⁸ Por. kan. 940 KPK.

⁵⁹ Por. OWMR, nr 318.

⁶⁰ Por. KL, nr 8.

⁶¹ Por. M. E. Rosier-Siedlecka, *Teologiczna myśl i funkcja poszczególnych elementów wnętrza sakralnego*, w: *Mysterium Christi. Sztuka w liturgii*, red. W. Świerżawski, Kraków 1996, s. 89.

⁶² Por. KL, nr 95.

oryginalną, byleby owocem tej pracy było dzieło „z należną czcią i szacunkiem służące [...] obrzędowi świętemu”⁶³.

W obliczu mnożących się przykładów budowy nieudanych, brzydkich, będących pomnikami kiczu religijnego, należy podkreślić rolę diecezjalnych komisji ds. liturgii i sztuki, do których powinny być kierowane wszystkie projekty kościołów. Prawo partykularne może stanowić o obowiązku takiej konsultacji⁶⁴. Powierając architektowi zaprojektowanie świątyni, należy upewnić się co do jego umiejętności, a także motywacji wypływających z pobożności chrześcijańskiej. Ojcowie Soboru Watykańskiego II przypominają, że praca przy takim dziele ma znamiona „sakralnego naśladowania Boga Stworzyciela” i powinna służyć Jego chwale⁶⁵.

Projektujący posiada pewną dowolność w wyborze materiałów budowlanych, które wyrażają charakter miejsca świętego, do którego wzniesienia zostaną użyte. Ustawy kościelne nakazują stosowanie ściśle określonych surowców wyłącznie przy budowie mensy w ołtarzach stałych. W powyższym przypadku KPK, kan. 1236 § 1 i OWMR, nr 301 podają, że o ile inaczej nie postanowiła Konferencja Episkopatu, należy stosować kamień naturalny. W pozostałych sytuacjach można budować z innych godnych i pięknych materiałów.

Biskup diecezjalny ma prawo odrzucić projekt świątyni, który będzie posiadał nieodpowiednią formę, niski poziom artystyczny lub będzie nieudolnie naśladował oryginalne bryły bądź materiały⁶⁶. Istotna jest również jego funkcjonalność, gdy chodzi o sprawowanie w nim akcji liturgicznych. M. E. Rosier-Siedlecka podkreśla, że „uwzględnienie programu liturgicznego stanowi czynnik decydujący w projektowaniu wnętrza kościoła”⁶⁷. Architekt kościelny ponad własne ambicje artystyczne powinien wynieść dobro wspólnoty, która w zaprojektowanym przez niego budynku sprawować będzie święty kult. Istotne jest, aby posiadał dobrą znajomość liturgii, pozwalającą na świadome projektowanie poszczególnych elementów wyposażenia kościoła. Powinien rozumieć, że szczególne zadanie, którego się podejmuje, wiąże się z próbą wyrażenia poprzez dzieło ludzkie „nieskończonego piękna Bożego”⁶⁸.

Podsumowanie

Wraz z biegiem dziejów Kościoła doszło do ewolucji rozumienia miejsca sprawowania kultu Bożego oraz jego organizowania. Z poszanowaniem dla

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Wspomniane rozwiązanie w Archidiecezji Gdańskiej i Diecezji Toruńskiej wprowadziły tamtejsze synody diecezjalne. Zob. III Synod Gdański, *Misja ewangelizacyjna Kościoła Gdańskiego na początku nowego tysiąclecia*, Gdańsk 2001, nr 834-837; I Synod Diecezji Toruńskiej, *Uchwały Pierwszego Synodu Diecezji Toruńskiej. Prawo partykularne Kościoła Toruńskiego*, Toruń 2011, nr 375 § 3 i nr 376.

⁶⁵ KL, nr 127.

⁶⁶ Por. tamże, nr 124.

⁶⁷ M. E. Rosier-Siedlecka, *Teologiczna myśl...*, dz. cyt., s. 89.

⁶⁸ KL, nr 122.

wielowiekowej tradycji kościelnej, a także uwzględniając zwyczaje lokalne, w tym miejscowe rytmy liturgiczne, ustanowiono obowiązujące przepisy kanoniczne dotyczące miejsc świętych. Zaprezentowana powyżej analiza prezentuje dwa kierunki towarzyszące reformom przestrzeni liturgicznej – uporządkowanie i czytelność obrzędów, a także uwypuklenie piękna, które jest czynnikiem konstytutywnym liturgii.

Mimo wskazań ustawodawcy nadal powstają budowle o niskiej wartości artystycznej oraz nieprzystosowane lub niewłaściwie przystosowane do sprawowania liturgii i świętych obrzędów. Na taki stan rzeczy składa się wiele czynników, z których do pierwszorzędnych należy zaliczyć brak architektów wystarczająco zaznajomionych z przepisami liturgicznymi, nieodpowiedni nadzór podmiotów odpowiedzialnych za sztukę sakralną nad wyłanianiem projektów oraz ich realizacją, a także brak funduszy pozwalających na wznoszenie miejsc kultu stanowiących obiekty imponujące walorami artystycznymi.

Według *Konstytucji o liturgii świętej i Ogólnego wprowadzenia do Mszału* pierwszorzędny zarządcą w sprawach liturgii jest biskup diecezjalny. Do jego kompetencji należy powołanie organu pomocniczego w postaci komisji ds. liturgii i sztuki. Kształt i wartość artystyczna powstających budowli sakralnych zależy przede wszystkim od oceny projektu dokonanej przez powyższe gremium. W obliczu powszechnie obecnego kiczu sakralnego ujawnia się słabość funkcjonowania i kompetencji tych instytucji. Właściwy nadzór nad kreowaniem przestrzeni liturgicznej wyrażającej Boże piękno i troska o należyte przygotowanie architektów są Kościołowi pilnie potrzebne.

Sacred Places and Modern Religious Art. Issues of Organisation of Sacred Space in the Context of Ecclesiastical Law after the Second Vatican Council

Summary

The understanding and organization of a place of religious cult in the Catholic Church has evolved over time. With respect for the centuries-old tradition of the Church, as well as considering local culture and local liturgical rites, existing law regarding sacred places has been constituted. The above analysis presents two areas in regard to the process of reforming sacred space – organization and legibility of ceremony, and emphasizing beauty which is a constitutive element of the liturgy. Regardless of official guidelines, buildings of low artistic value, and those that are inappropriate or unsuitable for celebrating liturgy and other holy rites are still being built. This phenomenon is influenced by a number of factors, primarily the lack of architects who have sufficient knowledge of canon law, inadequate supervision of persons responsible for religious art over determining best projects and their realisation, and the

lack of funding available for building places of cult having impressive artistic value.

Key words: liturgy, canon law, religious art.

Bibliografia

Źródła

- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks Prawa Kanonicznego przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Pallottinum 2008.
- Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus.*
- I Synod Diecezji Toruńskiej, *Uchwały Pierwszego Synodu Diecezji Toruńskiej. Prawo partykularne Kościoła Toruńskiego*, Toruń 2011.
- III Synod gdański, *Misja ewangelizacyjna Kościoła Gdańskiego na początku nowego tysiąclecia*, Gdańsk 2001.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, Poznań 2003.
- Nowe Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z 2002 r.*
- Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, Katowice 2009.
- Sobór Trydencki, Sesja XXII, *Decretum de observandis et vitandis in celebratione missarum Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, w: *Dekrety Soborów powszechnych*, t. 4, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004.
- Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*.

Opracowania

- Cichy S., *Nowy Mszał hiszpańsko-mozarabski*, „Collectanea Theologica” 3(1990), s. 119-126.
- Historia Kościoła*, tłum. S. Kozikowski, Warszawa 1989.
- Janczewski Z., *Sprawowanie Eucharystii poza miejscem świętym*, „Prawo kanoniczne” 52 (2009), nr 3-4, s. 285-302.
- Krukowski J., *Miejsca i czasy święte*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. III/2, red. A. Fabiś, Poznań 2010.
- Marrou H. I., Daniélou J., *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, Warszawa 1986.
- Nadolski B., *Leksykon symboli liturgicznych. Per visibilia ad invisibilia*, Kraków 2010.
- Nadolski B., *Liturgika fundamentalna*, t. 1, Poznań 1989.
- Nowak J., *Prawo w służbie wydarzeń zbawczych. Zarys prawodawstwa liturgicznego*, Poznań 2004.
- Pastuszko M., *Najświętsza Eucharystia według Kodeksu Prawa Kanonicznego Jana Pawła II*, Kielce 1997.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1, *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2002.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 2, *Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 2010.
- Rosier-Siedlecka M. E., *Teologiczna myśl i funkcja poszczególnych elementów wnętrza sakralnego*, w: *Mysterium Christi. Sztuka w liturgii*, red. W. Świerżawski, Kraków 1996.
- Uniwersytet Nawarry w Pampelunie, Wydział Prawa Kanonicznego, Instytut Martín de Azpilcueta, *Codex Iuris Canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz. Powszechne i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego*, red. P. Majer, Kraków 2011.
- Walczak R., *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej. Przewodnik po współczesnej architekturze wnętrza sakralnych według soborowych dokumentów Kościoła i aktualnego prawa kościelnego*, Poznań 2005.